

Дмитро Яворницький ДНІПРОВІ ПОРОГИ

Частина 1

Дніпро, могутній, широкий, повноводний, багатий на рибу, Дніпро з його розкішними зеленими долинами, несходимими плавнями, повними всякого птаства, звіру та лісу; такий Дніпро не міг не звернути на себе уваги первісної людини, коли вона його вперше побачила. Без сумніву, уже в передісторичні часи, палеолітичного, неолітичного та бронзового періодів, людина жила коло Дніпра та на деяких островах його. Тут вона родилася, виживала свій вік, тут же і кінчала своє життя, лишаючи після себе різні так звані культурні пережитки на своїх стаціях та в майстернях.

В історичні часи Дніпро уже був відомий грекам, і перший на світі історик Геродот Галікарнаський писав про нього уже 450 року до християнської ери. Геродот називав Дніпро Борістенем і пише про нього так: «Борістенес із скитських рік після Істру (тобто Дунаю) найбільша ріка і, на нашу думку, найбагатша поживними продуктами не тільки між скитськими ріками, але й між усіма взагалі, окрім Єгипетського Нілу; з цим останнім не може зрівнятись жодна інша ріка. А проте з інших рік Борістенес найкорисніший: він постачає пречудові і розкішні пасовиська для худоби, прехорошу й у великій кількості рибу; вода його на смак дуже гарна, чиста, тоді як річки, які течуть уряд з поля, мають каламутну воду; уздовж нього тягнуться чудові хліборобські поля або росте дуже висока трава в таких місцях, де не сіють хліб; коло гирла ріки збирається сама собою і в дуже великій кількості сіль; в Борістенесі водяться величезні риби без хребтового стовпа, які звуться антакаями та йдуть на соління, і багато чого іншого, вартого уваги».

В назві Дніпра «**Борістенес**» деякі вчені вбачають грецькі слова «*boreostenos*», себто північна протока. Інші вчені чують тут слово «берест», річка Берест, Берестина, од дерева береста, якого ще й тепер так багато по берегах Дніпра.

Після Геродота про Борістенес писали один за одним такі грецькі та римські історики та географи: Скімн Хіоський I в. до Р. Х., Страбон, Помпоній Мела, Пліній Молодший та Діон Хрїзостом — всі три I в. після Р. Х.; далі Клавдій Птоломей II в., Юлій Солін III в., невідомий автор твору «Плавання округ Понта Евксинського та Меотичного озера» IV в.; він перший називає Борістен **Данапрісом**, відкіля вже вийшла наша назва Дніпро, в якій відомий славіст Шафарик вбачає два слова: санскритське «дан» — ріка і тракійське, або готське слово «парис, перес» — потік, тобто Дніпро — це текуча річка.

Отже, ніхто з усіх перелічених грецьких та римських істориків й географів не каже про особливість Дніпра, тобто про його пороги. Про це перший каже грецький письменник X в. імператор Костянтин Багрянородний (905 — 959).

У ті часи, коли в Греції жив імператор Костянтин Багрянородний, по середньому та верхньому Дніпру з його припливами, вітками, лиманами та озерами жили слов'янські племена, які були підвладні Київському князеві; між Руссю та Грецією відбувалися торговельні зносини. Руси везуть Дніпром до Царгороду хліб, рибу, хутра, латир, невільників. Греки також Дніпром везуть до Києва поволоки, дорогі оздобы, зброю, золоті й срібні монети, духовите коріння.

Костянтин Багрянородний налічує всіх порогів **сім** і називає їх по-руськи і по-слов'янськи.

На диво, в наших руських літописах у жодному списку немає вказівки ні на те, скільки на Дніпрі всіх порогів, ні на те, як вони звуться; говориться тільки загально — «пороги» та й годі. «Приде Святослав в пороги, і нападе на ня Куря... Й пойдоса на коних й в лодях, й прийдоса ниже порог... Се же уведевши половци, шедше в пороги, начаша пакостити гречником».

Повний список Дніпрових порогів знаходимо в так званій «Книге большому чертежу» (XVI—XVII в.).

«А ниже реки Самары на Днепре порог Кодак. Ниже Кодака миля порог Звонець. Ниже Звонца порог Сурский. А ниже Сурскаго три версты порог Лоханной. А ниже Лоханного три версты порог Стрельчей. А ниже Стрельчаго две версты порог Княгинин. А ниже Княгинина с версту порог Ненасытец (Неясытец).

А ниже Ненасытца (Неясытца) на пяти верстах наискось Воронова (Воронаго) забора. А ниже Воронова (Воронаго) забора порог Волнег. А ниже Волнега три версты порог Будило. А ниже Будила три версты порог Лычной (Лычна). А ниже Лычного три версты порог Товолжаной. А ниже Товолжаного три версты порог Волной».

В цьому перелісі один поріг, а саме Звонець, поставлено не на місці, а деякі забори неправильно названо порогами. **Поріг** — це гряда каменю, яка перегороджує річку од одного берега до другого, а **забори** — гряда каменю, яка займає тільки частину річки, даючи вільний прохід з одного якогось боку річки — або з правого, або з лівого.

По-теперішньому пороги йдуть за таким порядком: *Кодацький, Сурський, Лоханський, Дзвонецький, Ненаситецький, Вовніговський, Будильський, Аишиній і Вільний.*

У XVI віці, а саме року 1594, про Дніпрові пороги писав посол німецького імператора Рудольфа II, Еріх Ласота, який мав доручення од свого державця до запорожців і плів по Дніпру через усі пороги. Він налічує всіх порогів 12, починаючи з Кодака, Сурського порога, Лоханського, Стрельчого і далі з такими назвами, як і в «Книге большому чертежу».

У XVII віці про Дніпрові пороги також писав французький інженер Боплан в своєму творі «Опис України». Він налічує їх 13, причому теж деякі забори вважає за пороги.

Установилось з давніх часів, що той, хто хоче оглянути всі Дніпрові пороги, починає з огляду палаца та саду князя Потьомкіна в місті Катеринославі.

В дуже давню старовину, ще до християнської ери, на місці, де тепер сад, жили люди кам'яного віку. Двадцять років тому тут знайшли майстерню людини неолітичного, або новокам'яного віку, з кам'яними зернотерками, різним із каменю знаряддям, з посудом, із землі зробленим, з кістяками людини і з уламками кісток різних тварин того часу. Культурні шари передісторичної майстерні були зняті до основного ґрунту і геть чисто зметені.

В історичні часи коло Дніпрових порогів жили і проходили різні народи — скити, сармати, роксолани, алани, ост-готи, гуни, авари, або обри, хазари, угри, печеніги, половці, татари, запоріжці .

За часи запорожців на місці, де тепер Дніпропетровськ, була слобода **Половиця**, яка виникла коло половини XVII в., а місце, де тепер «парк», належало «абшитованому», тобто одставному осавулові колишнього запорозького війська Лазареві Остаповичу Глобі. Лазар Глоба мав тут «під скелею» водяний млин та «на байдаках» валюшу) і жив з двома товаришами, Гнатом Сидоровичем Каплуном та Микитою Леонтовичем Коржем. Всі вони містились в одній хаті і під одним дахом, «в коей было два отделения». Глоба був нежонатий,

перейшов «сюди на жительство» з Нового Кодаку з челяддю, 15 чоловіка кравців, займався садівництвом, «і ми з ним, — каже Корж, — удвох по всій горі нашого участку розсаджували дерева».

Все хазяйство Глоби було взято в «Казенне відомство», взамін 500 крб., які він одержав". Князь Потьомкін, купивши у Глоби його участок, казав ученому садоводові Гульдові насадити там «англійський сад».

Через вісім років у Гульда було в саду 507 штук «всех растений», між якими були ананаси, лаври звичайні, лаври арабські, гранати, персики, лимони, помаранчі, абрикоси, помадани, кателери, фіги, мирти, лаври, цукуси, розани, такси, флюси, пансониси, жасмини, цереси, ципрезуси, портулаки.

Перед англійським садом кн. Потьомкін наказав збудувати «дворець», а за будівничого призначив славетного в ті часи художника-архітектора Матвія Хведоровича Казанова. Палац будували три роки (1787—1789); цеглу для нього постачали з Києва по Дніпру човнами; низ зроблений був із білого каменю; середина та верх — із цегли, дах — тесовий.

Отже, після смерти Потьомкіна 1791 року палац швидко «осиротів» і почав розвалюватися. 1838 року імператор Микола I пожалував його катеринославському дворянству, а року 1839 він «подвергся пожару». Через десять років після того про нього писав сучасник, що його поновили або, краще сказати, перебудували з невеликими одмінами першого плану .

Кінець саду Потьомкіна, тепер парку імені Т. Шевченка, доходить до так званої **Архірейської** протоки Дніпра, на дні якої з одного боку схована невелика забора. В кінці XVIII в., по скасуванні Запорізької Січі , протоку дано було місцевому архієреєві для лову риби «архірейському столу», через що та протока вкупі з заборою набула назви Архірейської.

Зразу за протокою простягся довгий острів **Манастирський**, він же *Рябининський, Буряківський, Богомолівський*. Острів має 1 верству і 65 саж. завдовжки, 125 саж. завширшки, всієї землі 70 дес.

Про цей острів французький інженер Боплан року 1635 писав:

«Манастирський острів круглий, високий, оточений скелями, які підіймаються на 25 — 30 футів у вишину; тільки один бік його, північний, спадистий; через те острів цей не затопляє вода в повноводдя. Свою назву він собі здобув од манастиря, який був колись на ньому і од якого ж одначе не зосталось жодного сліду. Він міг би бути придатним для життя, якби дозволили його береги. Він повний вужаків та гадюк».

Про гадюк, яких так багато було в часи Боплана на Манастирському острові, також розповідають і місцеві столітні діди, яким не раз доводилось бувати на острові. Раніш, ніж косити на острові траву, кажуть діди, треба було брати добрі ломаки в руки та вибивати там гаддя, а тоді вже братися за коси та косити.

Рoku 1765 за часи кошового отамана П. І. Калнишевського Манастирський острів взято під особливу охорону через те, що місцеві «обивателі, не страшась істязанія божого, вирубали там не тільки просте, а навіть і родюче дерево — грушу та яблуню, чим зовсім спустошили острів. Того дня писарю та осавулу Кодацької паланки притверждаємо, щоб на тому острові Манастирському надалі дерева не тільки родючого, але й ніякого рублено та спустошаємо не було. Всім обивателям, під строгим істязанням, притвердити і за тим старанно дивитись, щоб вони на ньому не їздили, аби б той острів деревом, найпаче родючим, хоч мало зрацением та умноженням міг бути для загальної наперед користи».

Історик церков Катеринославської єпархії, єпископ Феодосій Макаревський, доводить, що коло цього острова в давні часи спинялись всі Київські князі, які пливли з Києва Дніпром до Царгороду. Острів цей, каже Феодосій, був «перепутьем», головним середоточним пунктом, попутною станцією *«при всех путешествиях русских людей по разным целям з севера на юг»*.

Із християнської Русі часто численні дружини княжі, а ще частіш цілі торговельні каравани ходили на південь Росії та до Костянтинополю по Дніпру та по Чорному морю. В часи плавання свого по Дніпру до Костянтинополю православні руські завжди спинялись для тимчасового відпочинку на перепутті, на святому острові Дніпровому, коло теперішнього Катеринослава. Року 957 побожна та благочестива велика княгиня Київська Ольга, плывучи Дніпром до Костянтинополю, довго проживала на святому Дніпровому острові з усіма своїми супутниками, по-перше, дожидаючи кінця великої багатоденної бурі, а по-друге, боячись нападу біля порогів диких хижацьких та жорстоких печенігів. Супутник великої княгині, єпископ Григорій, за допомогою самарських риболовців, ченців, які жили на острові, та своїх близьких, зробив тут окрему церковку і правив в ній службу божу. Року 988 великий князь Київський Володимир, плывучи з численною дружиною по Дніпру до Херсонесу, спинявся на цьому священному Дніпровому острові, побожним оком оглядав всю місцевість його і любувався тут краєвидами багатой природи. Самарські риболовці готували тут їжу для великого князя та для всієї його дружини і показували їм всі особливості острова.

Що острів Манастирський міг бути «пунктом одпочинку для руських, які йшли по Дніпру вниз, це зовсім правдоподібно, бо це один із великих островів, який ніколи не затопляє весняна вода, і є, так би мовити, передгір'я порогів. Раніш, ніж пуститись в страшні пороги, треба було «исполчитись», як казали в давні часи, одпочити, оглянути все справилля, розвідати, чи немає де ворожої засади тощо.

Із історії Самарського Пустинно-Миколаївського монастиря видно, що 1747 року Манастирський острів віддав полковник Самарської паланки Кирило Красовський монастиреві. На плані міста Катеринослава 10 жовтня 1786 року на Манастирському острові написано: *«Сад публичный»*. План підписаний власною рукою: «Екатерина». 1797 року Манастирський острів перейшов у «Лісне відомство», а 1825 року — в приватні руки: спершу Рябінінові, од Рябініна до Бурякова, од Бурякова до Богомолова.

Проф. М. С. Грушевський каже, що острів Манастирський здобув собі назву через те, що був приписаний до запорізького Самарського монастиря. Отже, до монастиря його приписано року 1747, а Боплан називає його Манастирським уже 1635 року.

На Манастирському острові находили кам'яні молотки, крем'яні ножі, шкробачки, пряслія, одбійники, поодинокі кістки, найбільше мамутові зуби.

Од кінця Манастирського острова обидва береги Дніпрові, особливо правий, були засіяні силою черепків земляного та глиняного посуду з різними малюнками і без малюнків, так званого неолітичного періоду.

Нижче Манастирського острова йдуть один за одним невеликі острови, **Гриньов** та **Шевський**, до лівого берега Дніпра; нижче цих островів так звана Серібна коса, а супроти Серібної коси простягся вздовж правого берега Дніпра великий острів **Становий**, або **Воронцовський**, більш як на 4 верстви завдовжки і 2 верстви завширшки; він піскуватий, низький, порослий лісом, його звичайно заливає весняна вода. Цей острів зазначений в «Реєстрі о розданих, но незаселенных Екатеринославского уезда землях»: «Остров Становой г-на генерал-порутчика князя Прозоровского, 80 десятин».

Од кн. Прозоровського він перейшов до прем'єр-майора О. М. Сінельнікова, а в останні часи належав кн. І. І. Воронцову-Дашкову.

Супроти Станового острова, вздовж правого берега Дніпра, простяглося селище **Мандриківка**. По скасуванні Січі тут сидів козак Мандрика своїм зимовником; він жив тим, що рибальчив на Дніпрі. Коли слобода Половиця одійшла під город Катеринослав, то до Мандрики прийшло багато половицьких мешканців, які й назвали своє поселення Мандриківкою.

З лівого боку Дніпра, супроти Станового острова та Серібної коси, вливається в Дніпро **річка Самара**.

Річка Самара (або Самар, Самарь) відома ще з половини XII в.: «Приде Изяслав у Чернигов, й ту приде ему весть от сына от Мстислава, оже бог ему помогл половцы победити на Угле й на Самаре».

Річку Самару також занесено в «Географию Южной России», в «Книгу большому чертежу».

Року 1635 про неї пише французький інженер Боплан:

«Ріка ця дуже інтересна як багатством риби, так і тим, що місцевість, якою вона протікає, багатша проти інших на віск, мед, дичину та будівельний ліс: відсіть брали весь ліс для будування Кодаку. Течія річки надзвичайно тиха через її завороти. Козаки звуть її святою рікою, мабуть, за її природні багатства; я бачив, що весною тут ловлять оселедців та осетрів, яких не ловлять в іншу пору».

Року 1654 посланці гетьмана Богдана Хмельницького до царя Олексія Михайловича виставляли як одну із умов приєднання України до Москви, *«что би государь пожаловал, велел козакам тем всем (тобто Самарью с ее угодьями) владеть попрежнему»*.

Недивно, що на місцевість по річці Самарі часто набігали татари. Тут татари, застигнуті запорожцями, іноді покладали свої голови. Так, року 1660 татари набігли на Україну, захопили там багато «ясирю», полонили московського воєводу Василя Борисовича Шереметева і з України кинулись до запорізької Самарської паланки, але коло гирла Самари на них несподівано напав кошовий отаман Іван Сірко, розбив їх на голову, - всіх полонянників пустив на волю.

І тепер ще давні літами діди кажуть: *«Тут, на лівому боці Самари, коло самого гирла її, в кучугурах, трупу того людського та конячих кісток валялось видимо-невидимо, а кров запеклась на чверть аришина»*.

Багато з того, що знайдено в тих піскових кучугурах, попало до Краєвого Музею в Дніпропетровську.

За часи запорожців на шість верстов вище гирла Самарського стояло у козаків місто **Стара Самара**. Року 1688 відомий в історії Росії кн. В. В. Голіцин, після першого нещасливого походу на Крим, на місці Старої Самари спорудив так звану **Новобогородицьку кріпость**. Будівничим тієї кріпости був німецький інженер фон-Зален, якого прислала сюди Москва. У літописця України Рігельмана ця кріпость скрізь зветься *«Богородицькая, тож Старая Самара»*.

Року 1711 Новобогородицьку кріпость зруйнував сам цар Петро I після нещасливого походу його до річки Пруту; це примусила його зробити Отоманська порта.

З 1709 року по 1734, як цар Петро зруйнував Чортомлицьку Січ та після втечі запорізьких козаків під протекцію Криму, на Самарських придоллях виникли татарські аули.

Року 1736 за русько-турецької війни *«на устье оной реки Самары построен от россиян*

ретраншемент й несколько редутов, й прозывается Устье-Самара» . А трошки далі од тієї ж річки Самари, на річці Татарці, тоді ж таки зроблено редут.

На генеральній мапі 1751 року інженер-полковника де-Боксета Усть-Самара показана на лівому боці річки Самари, якраз там, де вона сходиться з Дніпром. На лівому боці Самари, трошки вище її гирла, показано Стару Самару, а вище Старої Самари показано **Пещану Самару**. Року 1783 Усть-Самарський ретраншемент скасовано, і всю його армату перевезено на ріг Кінбурн .

Супроти гирла річки Самари **острів Кінський**, про який пише інженер Боплан 1635 року:

«Кінський острів має коло 3/4 милі завдовжки 1/4 милі завширшки; у верхній частині вкритий він лісами та болотами, весною затопляє його вода. Тут проживає множество риболовців, які, за недостатчею соли, зберігають рибу в попелі, а також дуже багато її сушать. Рибу ловлять коло гирла Самари, яка вливається в Дніпро ліворуч супроти «голови» Кінського острова».

На «Плані Дніпра» XVIII в. і в архівних документах того ж віку Кінський острів зветься Самарський або Усть-Самарський, а тепер він відомий під назвою **Старуха**.

Од лівого берега річки Самари геть униз уздовж Дніпра тяглося **с. Огринь** або **Ігрень**. Воно недавнього віку: заснував його в 1780—1781 році князь Олександр Андрійович Прозоровський, і славилось воно своєю лісною пристанню та виробом українських скринь, німецьких брічок.

Московський острів, до правого берега Дніпра, зазначений на планах XVIII в., заливає весняна вода.

Нижче Московського острова стоїть, близько правого берега Дніпра, **Кам'януватий**, або *Скелястий*, у Боплана *Князів* острів; це не що інше, як скеля, каже Боплан, завдовжки 500 — 600, а завширшки до 100 кроків 30, тепер одна верства і 125 саж. завдовжки і 120 саж. завширшки; його ніколи не заливає весняна вода. Цей острів інтересний тим, що на ньому є всі сліди культур, які пережив старий Дніпро, починаючи од кам'яного віку і кінчаючи часами Запоріжжя.

Так, тут находили кам'яні молотки різної конструкції, руків'я старовинних мечей, бронзові різних форм стрілки, бронзові браслети, бронзові кільця, намисто, різне що до матеріалу та оздобі, глиняні світильники, скляні лякримарії, залізні списи і багато чого іншого. Історик князь Семен Іванович Мишецький каже, що на цьому ж острові 1737 року «построен от россиан ретраншемент і редуті».

Рівнолежно до острову Кам'януватого, близько правого берега Дніпра, супроти балки Верхньої Сажавки, острів **Крячків**, показаний на *«Плане реки Днепра»* 1780 року — 1 верства завдовжки, 125 саж. завширшки.

Супроти островів Кам'януватого та Крячкового, по правому березі Дніпра, простяглась слобода **Лоцманська Кам'янка**. Слобода Лоцманська Кам'янка — дуже давнє запорізьке займище . За запорожців тут були зимовники військової старшини Старого Кодаку. Заселення цієї місцевості почалось з 1750 року, коли з наказу запорізького Кошу сюди перевели частину лоцманів з Ненаситецької берегової сторожі тамошньої «гребної флотилії», як каже про це місцевий церковний історик, додаючи до цього, що стало сімейний люд Кам'янку почав заселяти з 1770 року.

Отже, можна сказати, що 1770 року був великий наскік татар на південну країну Запоріжжя , а в такому разі маса запорізьких «гніздюків», себто козаків-хазяїв, кидалась з півдня

на північ запорізьких степів і там закладала нові села. Лоцманство, як організація, почало складатись в Кам'янці уже після приєднання Криму до Росії, себто після 1783 року. В ті часи розпочалось у широкому масштабі будівництво в так званому Новоросійському краю: одночасно будувались Катеринослав, Нікополь, Миколаїв, Херсон, Одеса, Севастополь та інші міста, для чого потрібна була сила лісного матеріалу і той матеріал треба було постачати з горішніх лісів Дніпром через його пороги і далі на самий низ. Але як же його, той лісний матеріал, провести через страшні Дніпрові пороги?

Над цим думав правитель Новоросійського краю кн. Потьомкін. Він доручив потурбуватись про те будівничому полковникові М. Л. Фалієву. Фалієв вибрав декілька чоловіка, найбільш з колишніх запорізьких козаків у Кам'янці та в Старому Кодаці, велів їм зв'язати пліт і пуститись на ньому через усі пороги. Перша спроба удалася, і відважні пловці одержали щедрю нагороду од начальства.

Тоді 1785 року визвались 42 чоловіка назавжди проводити через усі пороги казенні судна та плоти. То був перший кадр дніпровських лоцманів, на чолі яких тоді стояли два чоловіка: Мусій Іванович Півторак, за отамана, і Непокритенко, за помічника отамана. Через два роки лоцманів було вже не 42, а 120 чоловіка. Тоді вони провели через усі пороги велику царську флотилію Катерини II, 80 суден, які пливли од самого Києва і мали пристати до нового міста Херсону. Отаман Півторак та його помічник Непокритенко одержали тоді велику нагороду од самої цариці.

Коли почали спускати через Ненаситецький поріг перше царське судно, на якому сидів отаман Півторак, і коли те судно кинулось з порога у водяну безодню, то цариці здалося з гори, що воно навіки загинуло в пінястих хвилях та глибокому вирі, і цариця дуже схвилювалась через те. Але швидко їй сказали, що всі судна безпечно пройшли через поріг, всі люди живі і стоять коло пристани.

Цариця побажала бачити, отамана Півторака та його помічника Непокритенка; і коли вони стали перед її очима, то цариця сказала:

«Жалую тебе, Полторацький, за твою верную услугу поручиком. Есть у тебя дети?» — «Есть один сын 13 лет».

Цариця пожаловала сина прапорщиком і обіцяла прислати їм грамоти на чини та дворянство. Помічника Півторацького, Непокритенка, теж пожаловано прапорщиком.

Після того року 1787 грудня 19 дня князь Г. О. Потьомкін послав Катеринославській Казенній Палаті таке «предложение»:

«Для переправи через Дніпрові пороги «к препровождению судов» потрібні лоцмани, яких вибрано 121 чоловіка з військових обивателів, а щоб вони назавжди були неодлучні коло цієї справи, треба їх поселити в Кам'янці, де вони будуть під командою полковника Фалієва.

Наказую призначених у лоцмани 121 чоловіка, за списком, який тут додається, виключити з усіх казенних податків та поставки рекрутів і платити їм «жаловання» кожному по 25 карбованців на рік з майбутнього одкриття плавби. За начальників над ними поставлені від мене поручик Півторацький і помічник його прапорщик Непокритенко «з жалованьем» першому 200 крб. на рік, а другому 100 крб. з губерських доходів. Лоцмани деревні Половиці — Савронський, Кузьменок, Отелченко, Мельник, Третьак».

Після того лоцманам подаровано дві земельні «дачі»: одна коло Кам'янки та Старого Кодаку, а друга в «пустоше Широкой». Скоро лоцманів стало вже 673 чоловіка.

Року 1811 вийшов наказ: поселян казенних селищ Кам'янки та Старого Кодаку обернути всіх на лоцманів, літами од 20 до 60 років. Далі лоцманів поділено на три «статті»: лоцмани першої статті проводять судна і плоти; лоцмани другої статті переважно проводять плоти; лоцмани третьої статті *«при излишестве их поступают добавочными рабочими на суда и плоты по вольному найму».*

1784 року в слободі Лоцманській Кам'янці спочатку поставлено «молитвенний дом» із старої «упраздненной» церкви міста Старого Кодаку, а потім того, 1794 року, збудовано й церкву. Якого вона була типу, невідомо. Теперішню церкву збудовано 1874 року, звичайно, за казенним шаблоном.

Нижче слободи Лоцманської Кам'янки, коло правого берега Дніпра, супроти балки Нижньої Сажавки витикається невеликий, але скелястий, ніколи не затоплюваний весняною водою **острів Кодацький**, або, коротше, *Кодачок*. Можна з певністю сказати, що це є той острів, який Боплан називав Козацьким: *«Він безлісний, з самих скель, кишить гадами»*.

На «Плане реки Днепра» Арапова 1780 року на місці теперішнього острова Кодачького, або Кодачка, стоїть острів «Казацкой»; за виміром він має приблизно 1/2 верстви завдовжки і 100 сажнів завширшки. Давнього віку люди Старого Кодаку звать його **Козачківським**, бо на ньому, кажуть вони, дуже давно був млин якогось Козачківського. Звать його також і *Пороховим* островом, бо тут є склад казенного пороху.

Кодацький острів — це цілий музей різної старовини, бо він був увесь укритий людськими кістками, кам'яними сокирами, молотками, старовинною зброєю різних епох. А військове відомство зробило тут перед війною свої склади, збудувало комору й хату для сторожі, через що чимало згубило тут археологічного добра. Після огляду цього острова на ньому знайдено дві стації передісторичної людини.

Перша — на верхній, горішній частині острова. Там гранітові скелі суспіль укриті культурним шаром темного кольору, де ціла сила черепашок *unio pictorum*, різних черепків посуду, кременю, кісток ссавців та риб ранішньої й пізнішої епохи кам'яного віку. В підсипці комори, яка стоїть на острові, знайдено навіть цілий посуд тієї ж епохи. Ця стація дуже велика, і в ній збереглося не одне місце цілком незаймане, де можна робити розкопи. Друга стація на розі острова, при самому березі, проти середньої частини Дніпра. Там знайдено велику гулю кременю, доказом чого є те, що тут була майстерня людини кам'яного віку. Тут же знайдено черепки посуду пізніших епох.

Супроти острова Кодачка, на лівому березі Дніпра, простяглось село **Чаплі**. Село Чаплі, як і село Огринь, недавнього віку: воно засновано в 1780—1781 році і належало кн. Прозоровському, виникло саме тоді, коли з наказу кн. Потьомкіна полковник М. Л. Фалієв викликав сюди тисячі війська та робочого люду прочищати пороги Дніпрові. Тоді Чаплі заселено народом сімейним, осілим, вільним, який прийшов туди *«в вільні козацькі степи для роботи»*.

Останніми роками сюди перенесено лісову пристань із села Огрині.

Всю місцевість по лівому березі Дніпра од гирла Самари до села Чапель і далі, також, як і всю місцевість по правому березі Дніпра, од Потьомкіна саду до Старого Кодаку, засіяно різними предметами старовини і дуже далеких і близьких до нас часів.

Супроти села Старого Кодаку простягся по Дніпру **перший поріг Кодацький**.

Частина 2

Пороги на Дніпрі споконвіку були великою перепоною всім людям для плаву по Дніпру. З цього боку вони добре були відомі нашим предкам, русам, які не раз пускались Дніпром до самого низу його і далі. Отже, хоча й з великими труднощами, а вони все ж таки перемагали цю перешкоду, а як саме це було, про те розповідає грецький історик половини X в., імператор

Костянтин Багрянородний.

Хоча цей поріг і вузький, шириною тільки з циканістеріон, однак в середині його є високі шпильасті скелі, схожі на острови. Вода, ударяючись об них, підіймається вгору, потім падає вниз з великим та страшним клекотом. Через те руси не наважуються проходити через них, а, спинившись поблизу, висаджують людей на суходіл і тільки самі речі лишають у суднах. Так вони босими ногами лапають дно, щоб десь не наткнутись на камінь, а тим часом інші посовують веслами ніс, зад, середину, корму суден і так з великою осторогою проходять цей перший поріг через дрібні берегові протоки ріки».

Далеко пізніш, після Костянтина Багрянородного, писав про переправу через Дніпрові пороги гетьман Мазепа цареві Петрові:

«Переправилися есмь через реку Днепр июля 6 дня (1697 г.), но яко в той через реку Днепр переправе войск, при нас обретающихся, не малое познали есмь замедление, и так наипаче с тех мер не малая нашему походу учинилась мешкота, потому что суднам водяным на Днепровых порогах неудобная была переправа, на каких порогах как столника и воеводи, так моего гетманского regimentу судна водяные зело с великими многоработными трудностями и тяжконосными ратных людей бедствиями, переправляясь 6 недель с лишком, замешкали, понесли как в суднах, так и в хлебных запасах и в оружии не малый убыток, а при том и люди некоторые из войска кончиною смертною отнялись, ибо где о каменные пороги судно разбилося, там и все хлебные и ружейные запасы приходили в утопление и люди попадали не в безопаство».

Судна, на яких йшло російсько-українське військо, були такі: великі на морську глибину; одnodереві дубові та липові, «довжиною не малої», з комишником та обшивками, на лиман «способні». Чимало їх «от наносимых им пороговых жестокостей пошло в потерку и в потеряние». Усі судна прибули до урочища Очкасу (себто Кичкасу) тільки «июля в 18 день».

У XVIII віці про переправу через Дніпрові пороги писали так:

«Купці пускались через пороги только весной и то на невеликих суднах, а влітку и по осени вони зовсім були непрохідні. Усі судна, які йшли Дніпром зверху вниз літньої доби, звичайно спинялись коло порогів; тут з них виймали товари і везли 70 верстов сухим шляхом до кріпости Олександровської, що стоїть коло устя річки Сухой Москвки; там клали свій товар на нові судна і йшли вільно до самого гирла Дніпра».

Для того, щоб зробити плавання по Дніпру більш-менш вільним в його порожистій частині, вирішено було, за часи царювання Катерини II, для вільного проходу суден через пороги зробити канали в порогах Кодацькому, Сурському, Лоханському та Ненаситецькому. Це доручено інженер-майорові Франсуа де-Волану та обер-комісарові Михайлові Леонтійовичу Фалієву.

Року 1782 академікові Василеві Зуєву довелося бути при спорудженні тих каналів, і він такими словами описував цю величезну роботу:

«Знищення на річці такої перешкоди од порогів для плавання було ще в думці у блаженної пам'яті Петра Великого. Отже, той державець, захоплюючись іншими справами і бачучи, що на тодішні часи ще не можна було ждати для Росії користі, якої слід сподіватись од такої великої праці, покинув прочистку. Нині пан Фалієв, бачучи важність такої прочистки, взяв на себе зробити те власним коштом і, по правді, встиг уже досить, а може, і зовсім скінчив би, якби твердий на те намір положено було. Він на всіх небезпечних порогах зривав верхи каменю, які стирчать над водою, провіряючи і заряджаючи порохом через спеціально зроблені довгі бляшані трубки.

Найтрудніша робота — це вертати каміння під водою, і через те не без жаху можна дивитись, як солдати та робітники, по два чоловіка на плоту, чіпляючись за камінь, серед великої бистрини та шуму, держаться, сидять, як ті чайки, та довбають в ній. Продовбавши на глибину, яку треба, становлять бляшану з порохом трубку, прикладають до неї гніт та відпливають геть. Через кілька часу камінь розривається під водою; ті уламки робітники

підбирають і вивозять геть на берег.

Всі потрібні для цієї роботи знаряддя він, Фалієв, замовляє робити в Тулі, відкіля виписує й майстрових людей. Робітників, розміщених по різних порогах, буває числом від півтори сотні до трьохсот чоловіка, зважаючи на пору та на добу. Мені казали, що всі витрати на утримання по порогах (за роботу, інструмент та інші потреби) пану Фалієву в робочий місяць коштують до 10 тисяч карбованців, але роботи ведуть тільки в ті місяці, коли найменша вода буває».

До цього ще треба додати, що робітник одержував плати на день п'ять копійок.

Отже, М. Л. Фалієв не зробив того, чого хотів: не дав вільного проходу для суден у порогах Дніпрових. Од Фалієвського каналу в Кодацькому порозі лишилась невелика протока коло самого правого берега Дніпра, де стоїть тепер водяний із цегли млин, який колись належав купцеві Звіреву.

За царя Павла I року 1798 брались за прочистку лише одного найстрашнішого порога — Ненаситця. Після того герцог де-Рішельє 1807 року, з наказу царя Олександра I, зробив обводний канал на Кодацькому порозі, прочистив фарватер в порогах Сурському та Лоханському.

З 1843 року розпочались роботи на порогах Дніпра в широкому масштабі і скінчено їх року 1854. На всіх дев'ятох порогах зроблено канали з накидного каменю. За першим проектом всі такі канали мали бути 15 сажнів завширшки і 6 футів завглибшки «нижче горизонту низьких вод». Та таких розмірів далеко не скрізь додержано: в деяких каналах ширина була не більша як 10 саж., на Сцикусі, нижче Ненаситця, не більша як 5 саж.; глибину каналів теж зменшено до 3 футів нижче нульового горизонту.

На правому високому березі Дніпра, якраз супроти першого порога Кодацького, збереглись земляні вали од **кріпости Кодаку**, яку будував тут у XVII в. французький інженер Гільом Левасер де-Боплан. Коло 1603 року Боплана викликав у Польщу король Сигізмунд III, як відомого та досвідченого інженера, і йому доручили справу укріплення південних меж України од татарських наскоків та од козацьких повстань. Боплан пробув на Україні 17 років і після того написав книгу «Опис України». В тій книзі він каже:

«Тут є замок, який я заснував в липні 1635 року. Але наступного місяця серпня, після мого від'їзду, якийся Сулима, привідця козаків, повернувшись з морського походу та побачивши замок, що перешкодив йому повертатись до рідного краю, раптом захопив його та перебив усю залозу, коло 200 чоловіка, під керівництвом полковника Моріона, француза. Після того, пограбувавши кріпость, Сулима з козаками пішов до Січі. А в тім, не довго козаки володіли тією кріпостью: їх розбито, з наказу Краківського кастеляна Конєцпольського, одвезли, вкупі з проводарем, до Варшави і там четвертували».

Після того 1638 року до Кодаку прибув з чотиритисячним військом сам Конєцпольський, пробув там коло місяця і наказав Бопланові відбудувати знову укріплення.

Тоді з Конєцпольським був і Чигиринський сотник Богдан Хмельницький. Коли кріпость була готова, тоді покликали подивитись на неї.

«Який здається вам Кодак?» — спитав, глузуючи, коронний гетьман Конєцпольський. «Що руками будується, те чоловічими руками й руйнується», — одповів по-латині Богдан Хмельницький.

Слова Хмельницького справдились 1648 року, коли він сам, покинувши Польщу, прибув в Запорізьку Січ, де його обрано за гетьмана, і підняв повстання супроти польського

можновладства. Тоді до Кодаку підступив з козаками Ніженський полковник Шумейко, обложив його і держав в облозі кілька тижнів; нарешті козаки поробили під кріпость міни, і тоді комендант кріпости Гродзицький мусив здатися. Козаки не заподіяли йому ніякого лиха, дозволили забрати все його майно, тільки польських жовнірів перев'язали мотузками і вкупі з комендантом проводили до Чигирина, де вже їх і пограбували; потім того Хмельницький одпустив Гродзицького до Польщі.

З 1656 року Кодак лічився за запорізьким Кошем, і там установлено першу берегову сторожу з охотників-козаків, які з наказу Коша мусили допомагати всіма способами пловцям, що йшли по Дніпру. Для тієї сторожі перевезли з Січі походну церкву архангела Михаїла з ченцем Межигорського монастиря.

1672 року офіційна «люстрація» так описувала Кодак:

«Город Кодак. Земляной вал стоит на Днепровских верхних порогах, под первым урочищем Кодаком на той стороне Днепра от Киева; а строили по указу польского Владислава короля 55 тот город немцы тому лет 40 или больше, а бойницы сделаны из земли, а палей и обломков нет. А от порогов кругом его ров обрешной, и во рву набит чеснок дубовой. А мерю-де тот город Кодак кругом 900 сажень. Пушек в нем две железные городовне да две затишные пищали; а сколько к тем пищалам ядер и зелья, фитилю и запасов, того они не ведают».

Заснували село Кодак козаки, які правили за лоцманів.

1739 року сюди прийшли люди з України, а 1775 року тут осіло чимало запорожців після скасування Січі.

Тепер на найвищому місці валів кріпости підноситься вгору гарний пам'ятник рожевого граніту: його поставило 1910 року Катеринославське Губерське Земство на спомин взяття року 1648 Кодацької кріпости військом гетьмана Богдана Хмельницького під команду Ніженського полковника Шумейка.

Недалеко того пам'ятника стоїть дерев'яна, вся почорніла, стародавнього запорізького типу церква, її збудовано року 1785, але «пересипано» і складено без одміни 1818 року.

Супроти села Старого Кодаку, на лівому, також високому березі, стоїть село Любимівка, яка колись звалась *Норівка, Олексіївка*. В часи Запоріжжя тут були козацькі хутори, де сиділи козаки-зимовчаки з своїми сім'ями та з хлопцями-наймитами і «бадались» господарством. 1781 та 1782 років, коли почали розчищати пороги в Дніпрі, тоді нагнали сюди тисячі війська та робочого люду.

Береги Дніпра, по обох його боках, починаючи од слободи Половиці і далі вниз, були вкриті землянками та мазанками пришлого люду. В кінці 1781 року «деревню Норівку з землею» одержав прем'єр-майор Олексій Сінельніков, рідний брат правителя Катеринославського намісництва, Івана Максимовича Сінельнікова. Йому дано було спочатку «в наймы» 1500 дес. землі за плату п'ять денежок за десятину. Потім того «підполковникові» Олексієві Сінельникову ще прибавлено було 320 дес. навечно за плату 97 крб. 50 коп. на рік за всі вкупі 320 дес. З початку XIX віку в Олексія Сінельнікова було 4859 дес. 500 кв. сажнів.

Церква в селі Любимівці дерев'яна, збудована року 1785; цю будову зробив казенний будівник за казенним шаблоном.

Місцевість, де тепер розкинулось село Любимівка, добре була колись відома татарам, які через неї не раз робили наскоки на багату та людну запорізьку Самарську паланку, де хапали в

полон чоловіків та жінок і тягли їх до Криму. Як пам'ятка того, лишилися назви: *Татарбранка* — слобідка вище Любимівки; **річка Татарка**, яка вливається в Дніпро, коло самої Любимівки, і два острови на Дніпрі — *Малий Татарський*, або *Татарчук*, і *Великий Татарський*.

В реєстрі річок та островів 1697 року цих островів немає. Зате вони показані на планах Дніпра XVIII віку, перший 100 саж. завдовжки, 25 саж. завширшки, другий 306 саж. завдовжки, 97 саж. завширшки.

Про річку Татарку 1688 року пише «Літопис Самовидця» та 1736 року перший історик Запоріжжя кн. С. І. Мишецький, який каже, що «на оной речке Татарке в 1736 году был построен от россиян редут».

За Татарськими островами йдуть одна за одною забори — *Сінельнікова*, *Волощинова* й *Носулина*, а за ними два **острови Носулини**. Люди давнього віку кажуть, що тут колись був один острів Носулин, а то його розмила якась весняна вода і тоді стало два Носулини острови. На тому острові жив колись запорізький козак Носуля, од якого й пішов острів Носулин. На Носулиних островах росте добра лоза, яку ріжуть на кошелі.

Нижче Носулина острова витягся близько до лівого берега Дніпра **острів Яців**, де рибальчив колись запорізький козак-зимовчак Яцько. Російські дослідувачі Дніпра, не знаючи ні історії місцевого краю, ні української мови, переробили назву Яців на назву Ярців. Яців острів піскуватий, з камінням. Колись на ньому був великий ліс, тепер є кущі дубняку та бересту.

Рівноліжно до острова Яцева, тільки до правого берега Дніпра, стоїть **острів Демека**, теж перероблений на *Домайський*, *Доханський*, *Донський*. Назва Демека, Демський виникла од власного імені Дем'ян, Демко, Демека. Цей острів добре був відомий запорізькому Кошеві, і про нього 1772 року 6 грудня от що писалось:

«Старокодацький житель Федор Шаповал нам (Кошеві) доніс, що нижче Старого Кодаку на Дніпрі єсть островець, зовущийся Демека.

В ньому мающеєся чорне (лісне) дерево і родюче (плодове) порублялось на дрова, так опустошається сильно, що коли од того не предохранити, то во всеконечне испостушення приидить может. І як супроти цього острова живе він, Шаповал, то йому «способно» глядіти цього острова, щоб мимо його відома ніхто не дерзав пустошити ріжного дерева, чорного і родючого, через те, що той острів йому, Шаповалу, даний надалі до нашого розгляду з тим, щоб на ньому ні він сам не рубав, ні другого кого пустошити яким ні єсть образом не попускав, щоб таким способом привести його до прежнього стану на загальну користь».

Нижче острова Демеки простягся вздовж лівого берега Дніпра **Піскуватий острів**, показаний на «Атласі Дніпра» 1786 року; він має 250 саж. завдовжки, 50 завширшки і його завжди помітає весняна вода.

Супроти Піскуватого острова, по рівній та довгій низині правого берега Дніпра, витяглась німецька колонія *Ямбург*. Колонію Ямбург заснували 1793 року німці, які вийшли з міста Ямбурга, Петербурзької губернії «в числі 275 душ обоєго пола». Спершу переселенців оселили в Старому Кодаці, а потім вони перейшли на теперішнє місце.

Цікаво те, що ямбурзькі німці не лютерани, як воно звичайно, а католики.

Сурський острів, до правого берега Дніпра, 3-2 верстви завдовжки, 200 саж. завширшки, названий од річки Сури, яка вливається в Дніпро якраз проти середини острова.

Проти Сурського острова, коло лівого берега Дніпра, виступає невеликий **острів Муравний**, показаний на «Атласі Дніпра» та на «Плані Дніпра» XVIII в. Тут виступає **Сурський поріг**.

Частина 3

Сурський поріг, невідомий візантійському імператорові Костянтинові Багрянородному, стоїть на сім верстов нижче Кодацького; довжини з правого боку - 48, з лівого — 34, падіння води — 0,24 саж.; падає двома лавами — Чавунною та Бондаревою; має з правого берега канал з накидного каменю 50 саж. завдовжки; фарватер ріки вище порога — 1 саж., нижче порога — 8 футів.

Зразу нижче порога Сурського — невеликий острів *Луцівка*, потім камені *Гірнецеві*, *Колісники*, *острівки Кулики* і *Лоханський поріг*.

Лоханський поріг, відомий Костянтинові Багрянородному.

«Коли руси,— каже він,— пройдуть перший поріг, то, взявши останніх людей з берега, пливуть і доходять до другого порога, який по-роськи зветься Улворси, по-слов'янськи Островуніпрах, що визначає острів-поріг. І цей поріг схожий на перший; через це руси знову висаджують людей, човни проводять, як і раніш».

Назву порога лоцмани пояснюють так, що в ньому вода плещеться, як у лоханці, через те він і Лоханський. Лоханський поріг один із страшних, згубних порогів. Він на півверстві нижче Сурського; ширина близько 60, довжина з правого боку — 127, з лівого — 78, падіння води — 0,77 саж.; падає трьома лавами — *Куликівською*, *Плосьькою* та *Черепашиною*; має канал з накидного каменю, коло лівого берега 60 саж. довжини; фарватер води вище порога — 1 саж., нижче порога — 8 футів.

За Лоханським порогом зразу на праворуч Буздиганові скелі, а коло самого берега Дніпра так звана **Стрільча скеля**, на «Карті Дніпра» 1768 року Аоканська Стрелиця.

Цей невеликий, але дуже високий, скелястий острів вражає своєю оригінальною красою. Навіть німий, дивлячись на нього, може скрикнути од захоплення. В XVII віці про нього відомий французький інженер Боплан писав так:

«На протязі од першого порога й до останнього я помітив тільки два острови, яких не затоплює вода. Перший стоїть між третім та четвертим порогами і зветься Стрільчий; це цілковита скеля коло 30 футів вишини, з стрімкими краями навкруги; він має коло 500 кроків довжини й 70 — 80 ширини. Я не знаю, чи є на ньому вода, бо ніхто його не одвідував опріч птаства; а втім, він увесь навкруги поріс диким виноградом».

Про цей Стрільчий острів між людьми здавна йде така балачка, що на ньому закопані великі гроші, а закопали їх, кажуть, запорожці.

Запорожці вирили там глибоку яму, наклали туди золото, срібло, рушниці та й засипали все те піском. Потім того розложили на тому піску якогось хлопця та й давай його сікти; сікли, сікли, а тоді його й питають: «А знаєш ти, за віщо ми тебе січем?» — «Ні, не знаю»,— каже хлопець, а сам плаче. Давай вони його вдруге сікти. Сікли, сікли, перестали й знов питають: «А що, знаєш?» — «Ой, татусеньки рідненькі, не знаю». Давай втретє. Кричало те хлоп'я, кричало, аж поки охрипло. «Годі»,— кажуть. І давай питати: «Скажи, скурвий сину, за що ми тебе січем?» — «За те, щоб пам'ятав, де поклали клад». «Ну,— кажуть,— догадався; обдивися ж та йди собі з богом». Вирвався хлопець, одбіг геть далеко од острова та й давай питати шляху на Україну.

Питаю, питаю, допитався; дійшов аж до свого батька. Це було, кажуть, зараз, як Січ зруйнували.

Через скільки там десятків років з Київської губернії гнав один дід по Дніпру пліт. Догнав до слободи Волоської та й пішов шукати грошей на Стрільчий. Отже, те місце вже було загорнуте камінням, довго він його шукав, та так і не найшов. Давай тоді той дід розказувати. А то був той самий дід, якого сікли запорожці, коли він був Ще хлопцем. Дід розказав і прикмети, де закопували клад:

«На тім боці,— каже,— супроти острівка стояв дуб, на дубі була товста гілка, яка показувала на острівок, де саме схованоклада. Деякі старі люди ще й пам'ятають того дуба, а мені, признаться, не в замітку. Тепер на тому місці груша».

1888 року на верховині Стрільчої скелі знайшли й обслідували майстерню виробів неолітичного періоду кам'яного віку. Там робила досліди Катерина Миколаївна Мельник-Антонович, а після неї кілька разів на Стрільчій скелі працював Т. Р. Романченко.

«Майстерня, що на Стрільчій скелі,— каже К. М. Мельник-Антонович,— одна з найбільших у південній Росії майстерень кам'яного віку; тут зосереджувався вибір одбивних та полірованих кам'яних знарядь, кістяних та гончарних виробів. Вироби цієї майстерні відзначаються красою та чистотою обробки, великою різноманітністю в типах та орнаментовці предметів».

Перед дамбою Лоханського порога, праворуч, є два невеликі **острівки Кулики, острів Лоханський та Скелястий**; на них висічені шліхувадла для обточування кам'яного знаряддя, що його робила людина ще в кам'яному віці.

Уздовж правого берега річки Сури і до самої Стрільчої скелі простяглось село **Волоське**, де живуть колишні полоняники-волохи). Їх захопили запорізькі козаки в часи русько-турецької війни під Очаковом:

«Волохи запорожской партией в границах Оттоманской империи прошлого 1770 года полоненные из-под Очакова при том же местечке множественным числом поселены там, где речка Сура впадает в Днепр».

Волохи прийшли з своїм «духовним отцем і руководителем» Исаком Бицем і спочатку належали «по своим духовным нуждам» до приходу Старокодацького, а потім того збудували у себе дерев'яну церкву в 1780 році й одійшли од церкви Старого Кодаку.

Південна частина села Волоського кінчається високою кам'яною грядою. Там є дві високі гори; одна з тих гір зветься просто *Скелею*, а друга — *Бичковою скелею*. Вулиці й хати кінця села містяться в цьому межигір'ї. На підгір'ї Бичкової скелі, на землі колишнього селянина Якова Заскоки, є так звана Змієва печера. Печера та з дуже вузьким входом і, щоб пролізти в її середину, треба спершу проповзти два сажні животом по вогкій землі, витягнувши вперед себе руки, а потім того вже можна стати і йти ногами.

Скільки та печера має довжини, напевне невідомо: одні кажуть — не більше як 25 саж., а інші кажуть, буцімто вона тягнеться більше ніж на верстув, і де саме її кінець, ніхто того не знає, бо ніхто не доходив до її краю. В одному місці печери, кажуть, є така глибока ямина, що коли туди кинути камінь, то не чути, як він і на дно падає. На жаль, усього цього перевірити не можна, бо в селі, якраз коло печери, лупили камінь і завалили вхід у печеру камінням, грудням та землею.

На другому боці межигір'я, на так званій Коршуновій леваді, на крутому схилі скелі є ще декілька печер. У деяких вхід теж такий же вузький, що пролізти в них ніяк не можна, хоча й видно, що далі вхід ширшає. У дворі селянина Борща є печера, яка має 10—12 саж. завдовжки.

Нижче Стрільчої скелі рябіє серед Дніпра **Стрільча забор**, а нижче тієї забори впадають в очі два величезні камінні Багатирі: один сидить у воді, коло правого берега Дніпра, а другий вийшов із води й одступив на кілька сажнів од лівого берега ріки.

Про ті камінні Багатирі старі лоцмани розповідають таку легенду:

«Колись-то, в дуже давню давнину, зійшлись тут два багатирі — руський та турецький; турецький став на лівому боці Дніпра, а руський на правому. Зійшлись та й кричать один одному через Дніпро. Перший говорить: «Уступи мені це місце; я тут оселюсь з своїм народом», а другий каже: «Уступи мені ти це місце; я заселю цей край, а ти геть звідця». Спорили, спорили, а потім того руський багатир і каже: «Коли ж так, то давай краще поміряємось силами: хто кого пересилить, тому й одійде ця земля». «Давай», — каже турецький багатир. От узяли вони поодколупували з скель камені однакової ваги, поставали коло Дніпра — один з одного боку, а другий з другого, та й давай шпурляти ті камені. Спершу вхопив у руку камінь турецький багатир та як кине його з лівого боку на правий, а він плюх та в воду. Куди там. Не тільки не перелетів через Дніпро, а навіть і до берега не долетів: сів у воді. Після того руський багатир як шпурнув свого каменя з правого боку на лівий, то він не тільки що перелетів через увесь Дніпро, а навіть упав на луках геть далі од Дніпра. «Ну, коли вже так, — каже турецький багатир, — то я піду далі з цієї землі, а заселятимеш цю землю вже ти». І пішов чужий багатир, а наш поселив тут свій народ на обох берегах Дніпра. На тому камені, що впав на лівому боці Дніпра, так там зостався й слід од руки; якраз там, де руський багатир брався за нього рукою, і досі видні і рука, і пальці, і долоня спереду на камені. «А скільки ж пудів ваги буде в тому каменю, як його перекинув через Дніпро руський багатир?» Ну, цього вже й змислити не можна: мільйони, мільйони та й ще мільйони. Отже, деякі лоцмани, додержуючись правди, кажуть так: «Добре було тому руському багатиреві шпурляти каменюку через Дніпро, бо він стояв на правому високому березі Дніпра, то й перекинув її аж геть; а турецький багатир стояв на лівому низькому березі, то йому треба було кидати проти гори, то його справа й не вийшла».

Про ці таки кам'яні Багатирі інші кажуть інако.

«То жили колись давно два брати, і стало їм тісно. І вирішили вони кидати камені: хто далі кине, той і зостанеться на місці, а хто кине близько, піде геть з місця. Один кинув, і камінь упав близько, а другий шпурнув так, що й брата вбив. Не захотів він з горя жити в тому місці й пішов кудись в інше».

Між камінними Багатирями виступають у Дніпрі дві забори — Багатирська та Стрільча; далі Дніпро приймає в себе з правого боку балку Майорову з слобідкою Майоровою. Проти слобідки Майорової лежить на лівому боці Дніпра хутір Діброва.

Далі йде **Дзвонецький поріг**.

Дзвонецький поріг по-роськи, Дзвін порога по-слов'янськи, Звонець, або Звонецький в «Древней Российской гидрографии», в «Книге большому чертежу» та в академіка Лерберга на п'ять верстов нижче порога Лоханського, супроти балки Звонецької з правого боку; має довжини з правого боку 87, з лівого — 102 саж., падіння води — 0,72 саж.; падає чотирма лавами — Плоською, Чорною, Глухою та Кобилиною; має канал з накладного каменя в 100 саж. довжиною; фарватер ріки вище порога — 9 футів, нижче порога — 10 футів.

Урочище Дзвонецьке з давніх-давен притягало до себе людину. Воно славилось силою риби, птиці, бобрів, бджоли, хутряного звіру. Уже 1530 року за те урочище сперечались канівські міщани з своїм старостою Пеньком, який *«порог те звечний мещанский, на имя Звонец, на Днепре, на себе отнимал и половину имущества умершего или попавшего в плен козака на себя отбирал».*

З приводу такої скарги канівських міщан київський воєвода Немирович зробив таку постанову:

«Звонецкого порога старосте Пеньку со-всем не касаться, а из имущества козака, если он, не имея ни жены, ни детей, умрет или попадетя татарам, одну половину отдавать на помин души тому, кому он сам завещает».

Шукаючи по Дніпру вільних вгіддів та безпечних осель, козаки коло 1545 року знайшли Дзвонецький поріг і зробили його своїм займищем. Року 1737 начальник січових церков ієромонах Павло Маркевич спорудив капличку з похідним, рухомим антимином для запорожців, які жили на Дзвонецькому урочищі, і почав правити службу божу.

Після скасування Запорізької Січі місцевість Дзвонецька, з досить великим числом околичної землі, досталась «в рангову дачу» полковникові Турчанинову. Року 1781 в цій місцевості був відомий російський подорожник академік Василь Зуєв, який бачив коло Дзвонецького порога, на правому боці Дніпра, млин якогось запорожця, *«той запорожець одігрів Зуєва, який заблудив був у степу, дав йому і дров, і вогню»*.

Після полковника Турчанинова місцевість коло Дзвонецького порога перейшла до Катеринославського губернатора І. С. Хорвата. *«Генерал-поручик І. С. Хорват за лихоимство, неправильнеє закрепощение входовцев й за его отчаянное предприятие отставлен от службы, арестован, а имущество его все без изъятия конфисковано».*

Року 1798 в селі Дзвонецькому збудовано дерев'яну церкву, але в ній довго не правили служби. Теперішня церква, теж дерев'яна, збудована 1837 року.

Нижче Дзвонецького порога йде забора **Товчинська**, а нижче тієї забори вливається в Дніпро з лівого боку **річка Ворона**.

На «Плане порожистой части р. Днепра 1917 — 1923 гг.» чомусь цю річку названо «Воронья». Ні в давніх описах, ні в живій мові річка ця ніколи не звалась і не зветься «Воронья». В «Книге большому чертежу», тоб-то в першій російській географії XVI — XVII в., вона зветься Ворона-вода — річка вороненої, темної води⁸⁰. В живій українській мові слово «повороніти»: «піднявся великий вітер, і Дніпро зразу поворонів».

1687 року через річку Ворону переходило російське військо, яке пересувалось на Крим під керівництвом кн. В. В. Голіцина. Вкупі з росіянами йшли також і українські козаки, на чолі яких у той час стояв гетьман Іван Самойлович, а також і запорізькі козаки з кошовим отаманом Филоном Лихопоем.

Року 1736, за часи війни Росії з Кримом та з Турцією, тут зроблено «от россиян ретраншемент з редутами».

«Руське військо, під проводом фельдмаршала кн. Мініха, далі йшло вздовж Дніпра або ж недалеко від цієї річки до Кам'яного Затону. Граф Мініх зберігав вільні зносини з Україною таким порядком: як тільки військо одступало на деяку відстань за російську межу, він казав на такій же відстані робити невеликі земляні шанці так, щоб місцевість що до дров та води дозволяла одна од одної не більше одної-двох миль. В кожному з таких шанців лишали одного чина та 10—12 чоловіка ратників або драгунів та із тридцять чоловіка козаків, а великих — 400—500 чоловіка строевого війська та стільки ж козаків під командуванням штаб-офіцера. Це розсипане військо мусило проводити гонців, запасатись сіном; самі кріпості дуже корисні були для обозів, які йшли за військом: тут обози були безпечні від ворожого нападу; тут вони й спинались для нічлігу».

Після скасування Запорізької Січі коло річки Вороної 1776 року дано було «в найм из пустых ѿ никем не занятых земель 3 тис. десятин секунд-майору Федору Наковальнику», починаючи од гирла річки Вороної праворуч і далі вгору по Дніпру до балки, яка підходить до Лоханського порога, та по тій же балці ліворуч у степ, «с обязательством заселить землю ввведенными из незапрещенных мест людьми ѿ с платежем в год за каждую десятину по пяти денег».

Після того, коли внучка секунд-майора Наковальника одружилась з паном А. М. Миклашевським з Біленького і той Миклашевський став за володаря Вороного, село стало зватись у народа Матлашево.

На схід од села, коло правого берега річки Вороної, є рештки земляних валів якоїсь кріпости, може, тієї саме, яку робило російсько-козацьке військо року 1736.

Нижче річки Вороної простягся серед Дніпра острів **Піскуватий**. Він зазначений на «Плані» й на «Атласі Дніпра» XVIII віку; за одним виміром має 250 саж. завдовжки і 64 саж. завширшки; за другим — 1/2 верстви завдовжки і 1/2 верстви завширшки.

Уряд з Піскуватим островом, тільки ближче до правого берега Дніпра, стоїть острів **Шулаїв**, або Шуляків, нижче гирла річки Вороної і супроти балки Тягинки, що з правого боку. Він має 1/2 верстви завдовжки і 50 саж. завширшки, складається з піску та з каменю, всієї площі — 5 дес. На ньому був колись хороший дубовий ліс; тепер тільки дубові кущі; є рештки якоїсь стінки з дикого каменю на глині. Тут жив колись запорізький рибалка Шуляк.

Проти Шулякового острова, на правому березі Дніпра, витикається невеличка слобідка *Олексіївка*, яку тіснить з одного боку село *Дзвонецьке*, а з другого — село *Миколаївка*.

Нижче Олексіївки виступає в Дніпрі забора **Тягинка**. В «Древней Российской гидрографии», на «Атласі Дніпра» XVIII віку, в «Книге большому чертежу» і в «Исследованиях» академіка Лерберга — *Техинський*, або *Княгинин* поріг. Тягинська забора стоїть на 5 верстов нижче Дзвонецького порогу; починається од правого берега Дніпра, доходить до середини його і має 100 саж. довжини.

Далі йдуть два великі і дуже гарні острови — **Кізлев та Ткачів**. Кізлев острів має завдовжки біля 2 верстов, завширшки — 1/2 верстви; на ньому ростуть верби, осоки та кушиками дубняк, а ще недавно були великі та буйні дуби.

Ткачів острів складається з каменю та піску; він має 400 — 450 саж. завдовжки, 100 — 200 саж. завширшки; після вирубаного лісу на ньому ростуть кущі дерев.

Нижче Кізелевого та Ткачевого островів ідуть малі острови Дмитрові, яких налічують п'ятнадцять; треба думати, що в цій назві сховані й інші острови, які мають окремі назви: *Солоней, Ракови, Бібліє, Кверко, Жидівський, Майстрів*.

Всі вони скупчились перед **Ненаситецьким порогом**; всі з піску та каменю, всі вкриті лозою. З них Жидівський названий так через те, що на ньому ховали тих євреїв, які, пливучи по Дніпру, іноді гинули коло Ненаситецького порогу. Майстрів острів здобув собі назву через те, що на ньому колись жили майстри, які робили з розбитих у порозі плотів добрі рибальські човни.

Між іншим, на Майстровому острові колись знайшли клад золотих монет — декілька сот штук. Частина їх була VII віку — візантійського імператора Іраклія, частина XI віку — імператора Костянтина Луки. Всі вони, як кажуть, були складені у великому глиняному з гострим дном посуді⁸⁵, і їх забрали тоді до Петербургу. З приводу цього відомий російський історик Л. І. Іловайський робить таке зауваження: «Чи не було на цьому острові якогось

розбійного притулища, в якому ховали здобич у пограбованих приїжджаючих або у тих, які мали аварію на Дніпрі. Або чи не було тут якого святилища, куди мандрівники клали свої жертви задля благополучного переїзду через пороги».

За всіма переліченими островами зразу починається Ненаситецький поріг, увесь укритий буком, тобто водяною піною.